

Datum : 21 mei 2007
Aan : Adviescommissie Vreemdelingenzaken

Toekomstverkenning Arbeidsmigratie

In publieke discussies worden vaak de negatieve aspecten van arbeidsmigratie benadrukt, zoals de verdringing van Nederlandse werknemers, lagere lonen, en de mogelijke aanspraken van migranten op publieke voorzieningen. De voordelen van arbeidsmigratie worden minder vaak besproken. Maar die zijn er wel. Zo kunnen arbeidsmigranten helpen bij het oplossen van knelpunten op de arbeidsmarkt. Hooggeschoolde arbeidsmigranten kunnen bijdragen aan het groeivermogen van de Nederlandse economie, vooral als ze in onderzoek en ontwikkeling (O&O) werken. En omdat arbeidsmigranten volwassen zijn bij aankomst, en de Nederlandse staat dus niet heeft bijgedragen aan de kosten van hun opleiding, kunnen ze een bijdrage leveren aan de houdbaarheid van de publieke voorzieningen. De uitdaging is om beleid te formuleren waarin de voordelen van arbeidsmigratie zwaarder wegen dan de nadelen. Selectieve arbeidsmigratie kan echter nadelige gevolgen hebben voor de herkomstlanden, en wel via de zogenaamde *braindrain*. Ook dit aspect wordt meegewogen bij de vormgeving van het toekomstige Nederlandse en Europese arbeidsmigratiebeleid.

Waarom geen vrije arbeidsmigratie?

Vrije arbeidsmigratie kan ervoor zorgen dat arbeid zo productief mogelijk wordt ingezet ('optimale allocatie'). Zowel werknemers als werkgevers kunnen op zoek naar de best mogelijke tegenpartij, en de resulterende invulling van de banen leidt tot de hoogst mogelijke productie. Vrije arbeidsmigratie kan de lonen in een land drukken, maar omdat tegelijkertijd de prijzen van consumptiegoederen dalen is er sprake van een stijging van het reële inkomen per hoofd van de bevolking. Nederland laat echter toch geen vrije arbeidsmigratie toe uit landen van buiten de Europese Unie. Het opleggen van beperkingen op de werking van de vrije arbeidsmarkt is strijdig met het streven naar vrijere marktwerking in andere delen van de nationale en Europese economie. De vraag is: waarom laten we bij de productiefactor arbeid de markt niet haar werk doen?

Een eerste argument tegen vrije arbeidsmigratie is dat niet alle Nederlandse ingezetenen beter af zijn bij vrije arbeidsmigratie. Als migranten specifieke kennis of vaardigheden meebrengen dan ondervinden ingezetenen met juist die kennis en vaardigheden meer concurrentie op de arbeidsmarkt. Dit heeft in ieder geval op de korte termijn een negatief effect op hun beloning en hun kans op werkgelegenheid. Dat is overigens juist een belangrijke reden voor het positieve *totale* effect van arbeidsmigratie: de producten en diensten die door personen met die kennis en vaardigheden worden geproduceerd worden goedkoper, en daardoor zijn juist alle *anderen* beter af. Een voorbeeld is dat van goedkope schilders uit de nieuwe EU lidstaten: Nederlandse schilders zijn slechter af, maar schilderswerk wordt hierdoor wel goedkoper. In de exportsector ondervinden Nederlandse consumenten natuurlijk geen voordeel, maar daar zijn het de werkgevers en exporteurs die beter af zijn. Uit onderzoek blijkt dat het negatieve effect van arbeidsmigratie op de lonen en de kansen op werkgelegenheid op de langere termijn gering is.¹ Dit is het gevolg van aanpassingen op de arbeidsmarkt: Nederlanders zullen zich niet laten scholen tot schilder, en in plaats daarvan zullen ze werk zoeken in banen waar minder concurrentie is met goedkope arbeidsmigranten. Zoals bijvoorbeeld in banen waarin de kennis van de Nederlandse taal van belang is. Dat neemt echter niet weg dat bijvoorbeeld degenen die al schilder zijn een duidelijk nadeel kunnen ondervinden.

Een tweede argument tegen vrije arbeidsmigratie is de houdbaarheid van de Nederlandse welvaartsstaat. Nederland biedt haar ingezetenen een collectief verzekerde minimale verzorgingsgraad van de wieg tot in het graf. De financiering en daarmee de houdbaarheid van onze welvaartsstaat staat of valt met de belasting- en premieafdrachten tijdens het werkzame leven. Het onbepaald openstellen van de grenzen zou arbeidsmigranten met een zwak arbeidspotentieel en daardoor met relatief lage belasting- en premieafdrachten kunnen aantrekken. Uit onderzoek blijkt dat bepaalde groepen immigranten gedurende hun leven minder bijdragen aan de Nederlandse welvaartsstaat (via belastingen en premies) dan dat ze ontvangen (via werknemersverzekeringen en collectieve voorzieningen).² Vrije arbeidsmigratie kan de houdbaarheid van de welvaartsstaat en daarmee ook de herverdeling in de Nederlandse maatschappij in gevaar brengen.

Het laatst besproken argument is ook belangrijk bij de vraag of immigratie een oplossing is voor de problemen die te maken hebben met de vergrijzing. Door de vergrijzing neemt het aantal ouderen in de bevolking toe, en arbeidsmigratie lijkt een mogelijke oplossing. Een vrij of (te) liberaal arbeidsmigratiebeleid is dat echter niet. Ten eerste zou Nederland zeer veel immigranten moeten toelaten om de leeftijdsopbouw van de bevolking constant te houden.³ Ten tweede is de werkelijk relevante vraag of een immigrant een positieve bijdrage levert aan de

¹ Borjas, 1994, Bauer and Zimmermann, 1999, Longhi *et al.*, 2005.

² Roodenburg *et al.*, 2003.

³ Van Imhoff en Van Nimwegen, 2002

Nederlandse verzorgingsstaat. Er is alleen een positief effect op de houdbaarheid van de publieke voorzieningen indien een arbeidsmigrant een betere verdien capaciteit en een lager risico op afhankelijkheid van de verzorgingsstaat heeft dan de gemiddelde persoon in de beroepsbevolking. Enige vorm van selectie van de arbeidsmigranten is dus nodig.

Waarom wél arbeidsmigratie?

Twee soorten arbeidsmigratie zijn interessant om nader te onderzoeken op hun gevolgen voor de economie: immigratie van hooggeschoolden en tijdelijke immigratie van laaggeschoolden.

Hooggeschoolde arbeidsmigranten kunnen op verschillende manieren een positief effect hebben op de ontvangende economie. Ten eerste dragen ze bij aan het innovatie- en groeipotentieel van de economie. Verschillende studies leveren bewijs voor de positieve externe effecten van onderzoek en ontwikkeling (O&O).⁴ Beleid gericht op de instandhouding, en zo mogelijk uitbreiding, van binnenlandse O&O is dus een interessante optie. Een middel daartoe is het wegnemen van barrières voor immigratie van O&O-werkers. Hun kennispillowers komen dan ten goede aan het groeipotentieel van de Nederlandse economie.⁵ Ook al zou dit op korte termijn een loondrukkende werking hebben, het maakt het interessant voor bedrijven om de werkgelegenheid in de O&O-sector uit te breiden. Ten tweede kunnen hooggeschoolde arbeidsmigranten nieuwe impulsen voor de binnenlandse economie opleveren. Naast een directe arbeidsbijdrage brengen ze ook nieuwe vormen van ondernemerschap mee. In het zakenleven zijn binnen de rijke landen tal van voorbeelden te vinden van immigranten die geslaagde ondernemers werden en bijdroegen aan het scheppen van nieuwe banen en internationale concurrentiekracht. Ten derde zullen hooggeschoolde arbeidsmigranten slechts met een kleine kans afhankelijk worden van de Nederlandse collectieve voorzieningen, zoals de bijstand. Ze kunnen dus een bijdrage leveren aan de houdbaarheid van de Nederlandse welvaartsstaat, en ieder geval vormen ze een gering risico voor het publieke budget.

De relatief geringe omvang van Nederland kan een belemmering zijn voor hooggeschoolde arbeidsmigranten om voor ons land te kiezen. Mocht een bepaalde werkgever niet goed bevallen dan zijn er weinig uitwijkmogelijkheden. Een gezamenlijk Europees beleid biedt meer mogelijkheden voor arbeidsmigranten, en dat kan Europa en daarmee ons land aantrekkelijker maken. Dergelijk beleid kan goed uitpakken voor Nederland (zie kader).

⁴ CPB, 2002, Jacobs en Webbink, 2004.

⁵ Cornet *et al.*, 2006.

Beleid: de Europese greencard

Hoogopgeleide immigranten dragen bij aan de binnenlandse kenniseconomie en daarmee aan de toekomstige economische groei. In de Verenigde Staten ging in 2000 niet minder dan een kwart van de verleende doctoraten naar buitenlanders; in de natuurwetenschappen en techniek was dat aandeel zelfs 51 procent (Borjas, 2006). Vooral de hoger opgeleiden uit Azië zijn over de hele wereld welkom. Verder hebben de kennismigranten gemiddeld gesproken een hoge 'verdienkracht', en de kans dat zij een last voor de welvaartsstaat vormen is klein.

Kennismigranten krijgen in alle EU-landen een preferentiële toegangsbehandeling. Volgens de literatuur kiest een kennismigrant zijn vestigingsland vooral op basis van inkomensperspectieven en financiële prikkels (Gross en Schmitt, 2006, Hunt en Mueller, 2004). Daarnaast speelt de taal ook een belangrijke rol. Een derde van alle kennisimmigranten in de EU kiest voor Groot-Brittannië als bestemmingsland (CPB, 2007). Op dit moment heeft ieder EU-land zijn eigen nationale beleid voor toelating van hoogopgeleide immigranten. De kennismigranten hebben doorgaans in de grotere EU-landen meer opties dan in een klein land als Nederland. Een EU-brede regeling voor werk en verblijf van kennismigranten kan voor Nederland positief uitpakken. Het is dan voor de migrant namelijk minder risicovol te kiezen voor een klein land als Nederland. De Europese Commissie komt dit jaar waarschijnlijk met voorstellen voor een Europese 'greencard' voor kennismigranten. Voor invoering van een 'greencard' zullen de individuele lidstaten over aantal punten moeten onderhandelen. Ten eerste moet overeenstemming worden bereikt over wat een kennismigrant is. Op dit moment lopen de nationale opvattingen hierover nogal uiteen. Ten tweede moet overeenstemming worden bereikt over de selectieprocedures en over EU-brede toegangsrechten tot de welvaartsstaat. Gezien de voordelen is het aannemelijk dat er op termijn een Europese 'greencard' komt.

Ondanks de aanzienlijke werkloosheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt is er ook op dat deel van de arbeidsmarkt sprake van moeilijk vervulbare vacatures. Het blijkt moeilijk te zijn voor werkgevers om gemotiveerd Nederlands personeel te vinden. Tijdelijke arbeidsmigratie *kan* een oplossing zijn, zeker omdat veel betrokkenen er beter van lijken te worden (maar niet alle betrokken omdat laaggeschoolde ingezetenen slechter af kunnen zijn). De tijdelijke arbeidsmigranten zijn gemotiveerd omdat ze een salaris kunnen verdienen wat meestal vele malen hoger is dan in hun land van herkomst, werkgevers worden voorzien van gemotiveerd personeel en de welvaartsstaat int belastingen en premies over de verdiende inkomsten. En dat terwijl de welvaartsstaat nauwelijks belast wordt omdat de arbeidsmigranten na gedane arbeid het land weer verlaten. Dit laatste is van cruciaal belang: de tijdelijke arbeidsmigranten dienen *daadwerkelijk* het land te verlaten. Uit onderzoek weten we immers dat permanente laaggeschoolde immigranten geen positieve bijdrage leveren aan de houdbaarheid van de welvaartsstaat (zie voetnoot 2), en het Nederlandse arbeidsmigratiebeleid is op dit punt niet altijd succesvol geweest.⁶ Het beleid moet dusdanig vorm gegeven worden dat de tijdelijke arbeidsmigranten na het aflopen van de verblijfsvergunning het land verlaten, en dat is geen makkelijke opgave (zie kader).

⁶ Dagevos *et al*, 2006.

Beleid: tijdelijke arbeidsmigratie

Voor een positieve bijdrage van tijdelijke arbeidsmigranten aan de Nederlandse economie en de welvaartsstaat is de tijdelijkheid van het verblijf cruciaal: permanente laaggeschoolde arbeidsmigranten leveren namelijk geen positieve bijdrage aan de welvaartsstaat. Dit aspect dient dus expliciet meegenomen te worden bij de vormgeving van beleid.

De verantwoordelijkheid voor de tijdelijkheid van het verblijf kan bij drie actoren gelegd worden: (1) de Nederlandse staat, (2) de werkgever of intermediaire organisatie, en (3) de arbeidsmigrant. Bij de eerste optie dient de Nederlandse staat na niet-vertrek de arbeidsmigrant actief uit te zetten. Dergelijk beleid lijkt in politiek opzicht moeilijk haalbaar. Daarnaast is het de vraag of dergelijk actief beleid effectief zou zijn omdat de prikkel tot illegaal verblijf voor arbeidsmigranten uit arme landen groot is. Bij de tweede optie dient de werkgever of intermediaire organisatie garant te staan voor de arbeidsmigrant. Dit kan werken in situaties waarbij de werkgever gebruik kan maken van informatie over de potentiële arbeidsmigrant die voor overheid niet controleerbaar is. Het gaat echter zelden om laaggeschoolde migranten, en voor deze groep is de optie dus alleen haalbaar in bijzondere gevallen. Bij de derde optie dient de tijdelijke arbeidsmigrant een sterke financiële prikkel te ondervinden om terug te keren. Dit kan in de vorm van een uitgestelde beloning, bijvoorbeeld door aan het eind van de verblijfsperiode bepaalde betaalde premies contact uit te keren, of van een terugkeerpremie. Beide zouden pas uitgekeerd kunnen worden als de persoon terug is in het land van herkomst. Omdat de beloningsverschillen tussen de ontwikkelde en de ontwikkelingslanden zeer groot zijn is het echter de vraag of een financiële prikkel sterk genoeg zal zijn. Duitsland heeft in de jaren 1983/1984 een actief terugkeerbeleid voor gastarbeiders doorgevoerd. De overgebleven groep doet het op de arbeidsmarkt beter dan de vergelijkbare groep in Nederland, maar desondanks is ook het Duitse immigratiebeleid voor tijdelijke gastarbeiders geen succes geweest (Dagevos *et al.*, 2006). Kleinschalige experimenten met bijvoorbeeld uitgesteld loon kunnen wellicht aantonen dat in specifieke situaties dergelijk beleid werkt. Maar in het algemeen is terughoudendheid in het beleid noodzakelijk.

Gevolgen voor herkomstlanden

Als ontwikkelde landen de beste en meest gezonde arbeidsmigranten uit ontwikkelingslanden toelaten omdat ze er netto profijt van hebben, dan lijkt het bijna vanzelfsprekend dat de ontwikkelingslanden er slechter van worden. Midden jaren zeventig heeft een vooraanstaande ontwikkelingseconoom dan ook voorgesteld om arbeidsmigratie te belasten.⁷ Sindsdien is de discussie echter genuanceerder geworden: naast nadelen blijken ontwikkelingslanden ook voordelen te ondervinden van emigratie.

In de internationale discussie over de gevolgen van emigratie voor ontwikkelingslanden worden over het algemeen twee soorten van mogelijk schadelijke arbeidsmigratie onderscheiden. De meest bekende vorm betreft de emigratie van hooggeschoolden (*brain drain*). In het geval van publieke kosten voor investeringen in opleidingen van ingezetenen van arme landen, en in het geval van positieve externe effecten van kennis en een effect van kennis op de economische groei leidt arbeidsmigratie tot een nog verder oplopen van de achterstand van de arme landen. Een tweede meer specifieke vorm van mogelijk schadelijke arbeidsmigratie is pas recentelijk opgekomen en betreft medisch personeel (*care drain*). De zorgen over deze vorm van arbeidsmigratie worden ingegeven door de grote behoefte van bepaalde arme landen aan

⁷ Bhagwati, 1976.

verzorgend personeel (o.a. door HIV en AIDS). De landen kunnen nauwelijks voorzien in hun eigen behoefte, en vervolgens zien ze ook nog eens een deel van hun zelf opgeleide mensen vertrekken naar de ontwikkelde landen.

Als reactie op de mogelijke financiële schade van de ontwikkelingslanden worden er ook voordelen van emigratie genoemd. Een eerste voordeel betreft het geld dat arbeidsmigranten naar hun land van herkomst overmaken. Onderzoek van de Wereldbank wijst uit dat het om aanzienlijke bedragen gaat, en vooral voor de armste landen kunnen de bedragen belangrijk zijn. Het effect van het overgemaakte geld op de economie van het herkomstland is echter allerminst duidelijk: als het wordt geïnvesteerd dan kan het bijdragen leveren aan de groei van het land, maar als het puur consumptief wordt aangewend dan levert het een kortstondig positief effect op dat echter ontmoedigend kan werken op de arbeidsparticipatie. Een tweede voordeel van emigratie naar ontwikkelde landen betreft het positieve effect op de individuele opbrengst van scholing (*brain gain*).⁸ Zelfs een kleine kans op emigratie voor hooggeschoolden heeft al een enorm positief effect op de verwachte opbrengst van scholing omdat de lonen in de ontwikkelde landen vele malen hoger zijn. En hoewel de beste scholieren wellicht vertrekken, kan het netto resultaat voor het herkomstland positief zijn omdat de overblijvende scholieren extra hebben geïnvesteerd in hun opleiding. Een derde voordeel van arbeidsmigratie is mogelijke terugkeermigratie (*brain circulation*). Ontwikkelingslanden kunnen profiteren van de opgedane kennis van teruggekeerde arbeidsmigranten, met mogelijk een positief effect op de groeimogelijkheden van die landen.

Het afwegen van de voor- en nadelen van emigratie voor de herkomstlanden is een uitermate moeilijke opgave. Enerzijds wijst onderzoek uit dat er winnaars én verliezers zijn.⁹ Grote herkomstlanden met relatief veel emigratie lijken toch een hogere economische groei te bereiken, terwijl kleine en dunbevolkte landen met veel emigratie een lage groei behalen. Anderzijds laat ander onderzoek zien dat het voordeel van de *brain gain* wordt overschat, en het netto resultaat voor de landen van herkomst is dan toch negatief.¹⁰ Het laatste woord hierover is nog niet gezegd. Desondanks lijkt men het er over eens te zijn dat de kleine en dunbevolkte landen er slechter van worden. En grote landen als China en India kunnen er wellicht toch beter van worden doordat ze zelf goede universiteiten kunnen onderhouden, en doordat ze een voldoende grote arbeidsmarkt hebben die terugkeermigratie aantrekkelijk maakt.

Toekomstvisie 2025

Wat zal de rol van arbeidsmigratie zijn in de Nederlandse samenleving van 2025? Omdat het voorspellen van de toekomst moeilijk, zo niet onmogelijk is werkt het CPB met scenario's om

⁸ Mountford, 1997, Stark, 2005.

⁹ Beine *et al.*, 2003.

¹⁰ Schiff, 2005.

mogelijke beelden van de toekomst te schetsen.¹¹ In het vervolg bespreken we de rol van arbeidsmigratie in een aantal van de scenario's.

In een eerste mogelijke toekomstbeeld, *Regional Communities*, komen hervormingen niet of nauwelijks tot stand en hechten landen veel waarde aan hun soevereiniteit. De bevolkingsgroei is laag en het immigratiebeleid is restrictief (zie tabel). Door de lage economische groei is Nederland ook een minder aantrekkelijke bestemming voor de geschoolde arbeidsmigranten. De grijze druk in het scenario is relatief groot, en ondanks de vraag naar arbeid in bijvoorbeeld de sector zorg zal de werkloosheid in het scenario hoog zijn door de hoge belastingen en de minder goed functionerende sociale zekerheid. De economische groei is laag door een stagnerende groei van het arbeidsaanbod, waarbij de deactiverende werking van de sociale zekerheid een rol speelt, en een relatief lage groei van de arbeidsproductiviteit, waarbij de geringe marktwerking en geringe internationale concurrentie een rol speelt.

In een tweede mogelijke toekomstbeeld, *Strong Europe*, worden de Europese instituties succesvol hervormd, en de lidstaten geven hun soevereiniteit deels op. In dit scenario komen er relatief veel migranten uit de armere EU lidstaten. Daarnaast ligt het voor de hand dat er een Europese 'greencard' komt. De arbeidsparticipatie ontwikkelt zich matig, onder andere omdat er ook veel gezinsmigranten met een relatief lage participatie komen. Het sociaal-economische beleid is gericht op solidariteit en een gelijkmatige inkomensverdeling. Mede als gevolg hiervan is ook in dit scenario de economische groei relatief laag.

In een derde mogelijke toekomstbeeld, *Transatlantic Market*, wordt de verzorgingsstaat ingeperkt en hechten landen aan hun soevereiniteit. Er vindt vergaande handelsliberalisatie plaats tussen de Verenigde Staten en Europa. Arbeidsmigratie van buiten de Europese Unie wordt mondjesmaat toegelaten, maar dan wel op basis van een selectief arbeidsmigratiebeleid. De arbeidsparticipatie ontwikkelt zich gunstiger dan in het vorige scenario, mede doordat de sociale zekerheid sterker wordt hervormd. De economische groei is hoger door de hogere groei van de arbeidsparticipatie en de hogere groei van de arbeidsproductiviteit. Dat laatste wordt veroorzaakt door meer internationale concurrentie en meer innovatie.

In het vierde mogelijke toekomstbeeld, *Global Economy*, breidt de EU zich verder uit. Verder komt er een sterke wereldwijde economische integratie tot stand. In dit scenario is een Europese 'greencard' ook aannemelijk, en de EU laat veel arbeidsmigranten toe met de restrictie dat ze een gunstig arbeidsmarktperspectief hebben. In dit scenario wordt zoveel mogelijk aan de markt

¹¹ Huizinga en Smid, 2004

overgelaten met het doel meer flexibiliteit en diversiteit te scheppen. De arbeidsparticipatie ontwikkelt zich duidelijk gunstiger dan in de andere scenario's, en mede door de marktwerking en de internationale concurrentie is de economische groei hoger dan in de andere scenario's.

Bevolking, werkgelegenheid en arbeidsproductiviteit in vier scenario's^a

	1971-2001	Regional Communities 2002-2020	Strong Europe 2002-2020	Transatlantic Market 2002-2020	Global Economy 2002-2020
mutaties per jaar in %					
Bevolking	0,7	0,2	0,5	0,3	0,6
Arbidsaanbod	1,1	- 0,1	0,3	0,4	0,7
Arbidsproductiviteit	1,9	1,3	1,6	1,9	2,1
BBP per hoofd	1,9	0,8	1,3	1,9	2,3
saldo per jaar in duizenden					
Migratiesaldo	30,3	7,0	37,9	19,9	52,8

^a De vier scenario's worden besproken in Huizinga en Smid, 2004.

Referenties

Bauer, T. en K. F. Zimmermann, 1999, Assessment of possible migration pressure and its labour market impact following EU enlargement to Central and Eastern Europe: Part 2, Research Report No. 139, Department for Education and Employment, U.K.

Bhagwati, J., 1976, *Taxing the Brain Drain*, Amsterdam: North Holland.

Beine, M., F. Docquier and H. Rapoport, 2003, Brain Drain and LDC's growth: winners and losers, IZA Discussion Paper, No. 819.

Borjas, G., 1994, The economics of immigration, *Journal of Economic Literature*, Vol. 32(4), pp. 1666-1717.

Borjas, G., 2006, *Immigration in high-skill labor markets: the impact of foreign students on the earnings of doctorates*, WP 12085, NBER, Washington.

Cornet, M., F. Huizinga, B. Minne en D. Webbink, 2006, Kansrijk kennisbeleid, CPB Document 124, CPB, Den Haag.

CPB, 2002, De pijlers onder de kenniseconomie; opties voor institutionele vernieuwing, CPB Bijzondere Publicatie 35, CPB, Den Haag.

CPB, 2007, *Selectief arbeidsmigratiebeleid: Europees of nationaal*, CPB Notitie, 27 februari 2007, CPB, Den Haag.

Dagevos, J., R. Euwals, M. Gijsberts en H. Roodenburg, 2006, Turken in Nederland en Duitsland, de arbeidsmarktpositie vergeleken, SCP Publicatie 2006/23, CPB Bijzondere Publicatie 66, SCP en CPB, Den Haag.

Gross, D.M. and N. Schmitt, 2006, *Why do Low- and High-skill Workers Migrate? Flow Evidence from France*, RIIM Working Paper No. 06-13, RIIM, Vancouver.

Huizinga, F. en B. Smid, 2004, Vier vergezichten op Nederland; productie, arbeid en sectorstructuur in vier scenario's tot 2040, CPB Bijzondere Publicatie 55, CPB, Den Haag.

Hunt, G. en R. Mueller, 2004, North American migration: returns to skill, border effects and mobility costs, *Review of Economics and Statistics*, Vol. 86(4), pp. 988-1007.

Imhoff, E. van, en N. van Nimwegen, 2002, Migratie GEEN remedie tegen vergrijzing, *Demos bulletin over bevolking en samenleving*, Nr. 2 (februari), NiDi, Den Haag.

Jacobs, B., en D. Webbink, 2004, Onderwijs, innovatie en productiviteit, Preadviezen voor de Koninklijke Vereniging voor de Staatshuishoudkunde, Amsterdam.

Longhi, S., P. Nijkamp en J. Poot, 2005, A Meta-Analytic Assessment of the Effect of Immigration on Wages, *Journal of Economic Surveys*, Vol. 19(3), pp. 451-477.

Mountford, A., 1997, Can a brain drain be good for growth in the source economy? *Journal of Development Economics*, Vol. 53(2), pp. 287-303.

Roodenburg, H., R. Euwals en H. ter Rele, 2003, Immigration and the Dutch Economy, CPB Bijzondere Publicatie 47, CPB, Den Haag.

Schiff, M., 2005, Brain gain, claims about its size and impact on welfare and growth are greatly exaggerated, IZA Discussion Paper, No. 1599.

Stark, O., 2005, The new economics of the brain drain, *World Economics*, Vol. 6(2), pp. 137-140.